

8. Суворова Л.А. Идеальные следы в криминалистике. Москва : Юрлитинформ, 2006. 200 с.
9. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. Москва : НОРМА-ИНФРА-М, 2001. 240 с.
10. Введенская О.Ю. Особенности следообразования при совершении преступлений посредством сети Интернет. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2015. № 4 (34). С. 209–216.
11. Козицька О.Г. Розслідування викрадень мобільних телефонів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2015. 258 с.

УДК 343.14 (477)

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.2-2.33>

МИРОШНИЧЕНКО Т.М.

**РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМАТИВНОГО ЗМІСТУ ЗАСАДИ СВОБОДИ
ВІД САМОВИКРИТТЯ ТА ПРАВА НЕ СВДЧИТИ
ПРОТИ БЛИЗЬКИХ РОДИЧІВ І ЧЛЕНІВ СІМ'Ї
ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ**

Закріплення на рівні кримінального процесуального закону засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї зумовило необхідність дослідження її сутності та нормативного змісту задля оцінки правильності законодавчого підходу до формулювання засади на рівні нормативно-правового акта як форми зовнішнього вираження сутності правового явища. Вивчення нормативного змісту досліджуваної засади з іншими – презумпцією невинуватості, повагою до людської гідності, невтручанням у приватне життя – мало своїм результатом висновок про те, що її сутність полягає в забезпеченні будь-якій особі права не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, близьких родичів і членів сім'ї. Структурно досліджуваний принцип складається із трьох елементів: заборони (імперативного складника принципу), захисту (диспозитивного складника принципу) і забезпечувального. Елемент заборони змістовно складається із положень, передбачених ч. 1 і ч. 3 ст. 18 КПК, і полягає у незастосуванні примусу до будь-якої особи, яка дає пояснення, показання, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення нею або її близькими родичами чи членами сім'ї. Як неправомірний примус розглядається фізичний, психологічний тиск, а також обманні засоби з використанням прихованих технік. Елемент захисту полягає в тому, що кожна особа має право не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї та будь-якої миті відмовитися відповідати на запитання (ч. 2 ст. 18 КПК). Суб'єктами захисту можуть бути тільки такі особи, з приводу діяння яких здійснюється кримінальна процесуальна діяльність або під час доказування перевіряється правомірність поданої ними інформації. За законом, особа має право на мовчання, якщо усвідомлює те, що дані, які від неї вимагають, містять відомості про вчинене нею кримінальне правопорушення. Забезпечувальний елемент принципу полягає в обов'язку уповноважених осіб негайно роз'яснити особі її права. Невиконання цього обов'язку розглядається як істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, що тягне за собою визнання отриманих доказів недопустимими.

Ключові слова: *кримінальний процес, поняття засади кримінального провадження, нормативний зміст засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї, сутність засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів чи членів сім'ї, збирання доказів.*

© МИРОШНИЧЕНКО Т.М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

The fixation at the level of criminal procedural law of the freedom principle from self-disclosure and the right not to testify against close relatives and family members necessitated the study of its essence and normative content in order to assess the correctness of the legislative approach to formulating the basis at the level of normative legal act as a form of essence external expression of legal phenomena. The study of the investigated basis normative content with others – the presumption of innocence, respect for human dignity, non-interference with privacy – had as a result the conclusion that its essence is to ensure that any person does not say anything about suspicion or accusation, relatives and family members. Structurally investigated principle consists of three elements: prohibition (imperative component of the principle), protection (dispositive component of the principle) and securing. The prohibition element consists of the provisions stipulated in Part 1 and Part 3 of Art. 18 of the CCP, and consists in the non-coercion of any person who gives explanations, testimony that may give rise to suspicion, a criminal offense against him or his close relatives or family members. Unlawful coercion is considered physical, psychological pressure, as well as deceptive means using hidden techniques. The element of protection is that every person has the right to say nothing about a suspicion or charge against him and at any time to refuse to answer a question (Part 2 of Article 18 of the CCP). Subjects of protection may be only those persons whose criminal activity is being carried out or in the course of proof the validity of the information provided by them is verified. By law, a person has the right to remain silent if he / she realizes that the information he/she requires contains information about the criminal offense he / she committed. The security element of the principle is the duty of the authorized person to immediately explain to the person his rights. Failure to do so is regarded as a material breach of the requirements of criminal procedural law, which entails the recognition of the evidence obtained inadmissible.

Key words: *criminal procedure, concept of criminal proceedings, normative content of self-disclosure freedom and right not to testify against close relatives and family members, essence of self-disclosure freedom and right not testify against close relatives or family members, gathering evidence.*

Вступ. Конституція України закріпила рівність громадян у конституційних правах і свободах та рівність перед законом (ст. 24). Водночас це не означає наділення всіх громадян-учасників кримінального процесу однаковим правовим статусом, позаяк останній визначається залежно від функцій, які виконують учасники кримінального провадження, інтересу, який вони захищають, інших обставин. Очевидним є те, що всі особи, які опиняються у сфері кримінальної юстиції, мають право на захист з боку закону (ст. 2 КПК). З огляду на соціальну роль певних осіб законодавець встановив особливі вимоги, що забезпечують виконання ними процесуальних функцій, а також охорону моральних цінностей суспільства. Однією з таких є заборона примусу надавати визнавальні пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення кожного у вчиненні кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 18 КПК), близькими родичами та членами його сім'ї (ч. 3 ст. 18 КПК). Водночас будь-яка особа має право не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, будь-якої миті відмовитися відповідати на запитання, а також бути негайно повідомленою про ці права (ч. 2 ст. 18 КПК). Останнє означає свободу від самовикриття та викриття близьких родичів і членів сім'ї. Разом згадані правові положення становлять нормативний зміст засади кримінального провадження, закріпленої у ст. 18 КПК «Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї».

Принцип свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї впродовж тривалого часу досліджувалися як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями, такими як: Р.В. Баранік, В.В. Вапнярчук, В.Г. Гончаренко, Є.В. Куніца, О.В. Капліна, О.П. Кучинська, Л.М. Лобойко, В.Т. Малярчук, В.І. Маринів, С.Ю. Нікітін, К.П. Федякін, О.Р. Хижна, В.М. Хоміч, О.Г. Шило та інші.

Як правило, дослідження відповідної спрямованості торкалися поняття, юридичної природи, змісту і меж дії принципу свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї. Меншою мірою вивчалися питання сутнісних ознак засади, співвідношення її нормативного змісту з іншими засадами кримінального провадження, проблеми реалізації засади на різних стадіях кримінального провадження, доказової діяльності сторін, що й зумовило напрям вибраної теми дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення нормативного змісту засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї під час кримінального процесуального доказування.

Результати дослідження. Як відомо, у КПК 2012 р. вперше на рівні закону було закріплено засади кримінального провадження (гл. 2), що суттєво знизило рівень наукових спорів щодо кількісного складу системи принципів вітчизняного кримінального процесу. Водночас актуальними у правовій науці залишаються питання визначення поняття засад (принципів) кримінального процесуального права, оскільки від цього залежить оцінка правильності законодавчого підходу до формулювання засад на рівні нормативно-правового акта.

Зважаючи на загальнонаукові уявлення про засади права, їх можна визначити як обумовлені суспільним і державним устроєм вихідні положення, які виражають істотні риси кримінального процесу як особливої форми державної діяльності, призначені для виконання завдань кримінального провадження.

Характерними ознаками принципів кримінального провадження, відповідно, є те, що вони:

- 1) відбивають сутність явищ кримінально-процесуальної дійсності;
- 2) є вимогою для повноважних суб'єктів діяти у вказаному законом напрямі задля виконання визначених завдань кримінального провадження;
- 3) підтримуються заходами державного впливу.

Розглянемо засаду свободи від самообвинувачення і права не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї з огляду на вказані ознаки принципових положень.

Оскільки поняття «сутність» означає «найголовніше», «внутрішню основу предметів, що визначає їхні глибинні зв'язки і тенденції» [1, с. 685], кожен принцип кримінального провадження характеризується власним змістом, що не є складовою частиною інших принципів. Останнє зумовлює таку ознаку принципів у системі, як їхня рівновеликість із переважаючими зв'язками координації (взаємодії). Несуперечливість (узгодженість) системи надають відносини доповнюваності у системі. Зв'язок між ними настільки безпосередній, що порушення одного принципу неминуче тягне за собою порушення іншого [2, с. 11].

З огляду на вищезгадані загальнотеоретичні положення щодо сутності принципів як приписів вищого, порівняно із звичайними правовими нормами, ступеня нормативності (узагальнення) актуальним видається питання щодо формулювання засад у приписах статей кодифікованого нормативного акта – КПК. Це зумовлено тим, що окремі з перелічених у ст. 7 КПК засад мають певну схожість семантичного наповнення їхнього змісту. Наприклад, засада свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї змістовно пов'язана із принципом презумпції невинуватості (ст. 17 КПК) – у частині звільнення особи від обов'язків доводити свою невинуватість; із принципом поваги до людської гідності (ст. 11 КПК) – у частині заборони застосування до особи примусу під час кримінального провадження; із принципом невтручання у приватне життя (ст. 15 КПК) – у частині вимог щодо нерозголошення даних особистого і сімейного життя.

Сутність засадничого положення, передбаченого ст. 18 КПК, полягає в тому, що кожна особа має право «не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, будь-якої миті відмовитися відповідати на запитання», про що їй має бути повідомлено офіційними особами. Інакше кажучи, у кримінальному провадженні кожна особа незалежно від правового статусу має право на мовчання за умови, якщо надана нею інформація може бути обвинувальною щодо неї, її близьких родичів і членів сім'ї. Отже, є підстави стверджувати, що досліджуваний принцип має власний нормативний зміст, який відрізняє його від інших засадничих положень, передбачених ст. 7 КПК. Такого висновку дійшли й науковці з інших країн, кримінальне процесуальне законодавство яких не закріплює цієї засади кримінального провадження у нормативно-правовому акті [3, с. 20].

Вітчизняна наука визначає свободу від самовикриття як закріплену та гарантовану чинним законодавством України та міжнародно-правовими актами можливість кожного учасника кримінальної процесуальної діяльності вільно, самостійно вирішувати, чи надавати інформацію та інші докази щодо себе, близьких родичів особам та органам, уповноваженим на ведення кримінального провадження [4, с. 196].

Структурно принцип свободи від самообвинувачення та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї складається з трьох елементів: 1) заборони; 2) захисту; 3) забезпечувального.

Елемент заборони змістовно складається із двох положень:

1) незастосування примусу особами, що ведуть процес, до будь-якої особи, яка дає пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 18 КПК);

2) незастосування примусу особами, що ведуть процес, до будь-якої особи, яка дає пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення її родичами чи членами сім'ї (ч. 3 ст. 18 КПК).

Сукупність цих двох положень можна визначити як імперативний складник досліджуваного принципу. Необхідність їх закріплення у приписах закону є об'єктивно зумовленою. Загальновідомо, що кримінальний процес є сферою застосування найсуворішого з усіх видів примусу – державного. Лише держава в особі уповноважених суб'єктів правозастосування в змозі організаційно і фінансово протистояти найнебезпечнішим для суспільства правопорушенням – кримінальним. Завдання правової держави при цьому полягає у належному врегулюванні застосування примусу у кримінальному провадженні, забезпеченні дієвого прокурорського нагляду та судового контролю за здійсненням процедур обмеження прав особи у кримінальному провадженні. У вітчизняній і світовій практиках традиційно відповідні обмеження регулюються виключно нормативно-правовими актами у ранзі закону як такого, що найбільшою мірою завдяки дотриманню строгих процедур прийняття гарантує захист від свавілля у кримінальному процесі.

КПК передбачає різні засоби отримання відомостей від особи у кримінальному провадженні. Насамперед, такими є пояснення та показання. Однак якщо показання за законом отримуються виключно на допиті, одночасному допиті (ст. 224 КПК), то пояснення – під час інших процесуальних дій: пред'явлення особи, речей для впізнання (ст. 228, 229 КПК), відтворення обстановки та обставин події (ст. 240 КПК), затримання (ст. 208 КПК). Тому гарантії права не свідчити проти себе, близьких родичів і членів сім'ї поширюються на всі перераховані випадки отримання процесуальної інформації щодо обставин вчинення кримінального правопорушення.

Проблемним з огляду на заборону примусу під час отримання відомостей про скоєння кримінального правопорушення є питання примусового освідчування (ст. 241 КПК) та примусового відібрання зразків для експертизи (ст. 245 КПК). Ці процесуальні дії можуть бути спрямовані на викриття особи, її рідних, а отже – входять до сфери примусових дій, спрямованих на визнання винуватості особи у вчиненні нею або близькими родичами кримінального правопорушення. У своєму рішенні «Яллох проти Німеччини» Європейський суд із прав людини (далі – ЄСПЛ) зазначив, що хоча право не свідчити проти себе, передусім, стосується поваги свободи обвинуваченого зберігати мовчання під час допиту та не бути примусеним до дачі показань, все ж Суд більш широко тлумачить це право і включає до нього, окрім пояснень, показань також передачу владі речових доказів. Погоджуємося з авторами, які вважають, що правова регламентація таких способів збирання доказів, як примусове освідчування та примусове відібрання біологічних зразків для експертизи, може обмежувати свободу від самовикриття або право не свідчити проти себе [5, с. 318].

Конституційний Суд України у своєму рішенні у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України статті 368² Кримінального кодексу України від 26 лютого 2019 р. також спирається на «широке» розуміння поняття «примус» у кримінальному провадженні. Посилаючись на рішення ЄСПЛ «Олександр Зайченко проти Росії» від 18 лютого 2010 р., він зазначив, що право не здійснювати самозвинувачення не може обґрунтовано обмежуватися зізнанням у вчиненні правопорушення або висловлюваннями, що безпосередньо викривають особу; показання, отримані під примусом, які, на перший погляд, не мають обвинувального характеру, зокрема такі, як виправдувальні зауваження чи просто інформація щодо факту, надалі можуть бути використані у кримінальному провадженні на підтримку обвинувачення [6, п. 4]. Принагідно зауважимо, що словосполучення «які можуть стати підставою для підозри», використане законодавцем у ч. 1 ст. 18 КПК щодо пояснень і показань, цілком узгоджується з міжнародним стандартом забезпечення заборони застосування особами, які ведуть процес, неправомірного примусу під час кримінального процесуального доказування. До цього слід додати також те, що ЄСПЛ розцінює як неправомірний психологічний тиск на особу у кримінальному провадженні (справа «Гефген проти Німеччини»), а також обманні засоби з використанням прихованих технік (справа «Аллан проти Сполученого Королівства»).

Право на мовчання як складова частина права не давати показання проти самого себе не зобов'язує особу пояснювати причини, мотиви своєї відмови надавати відомості [7, с. 29], однак сама особа має право використовувати пояснення, показання для свого захисту на добровільній основі.

Ч. 2 ст. 18 КПК становить зміст захисного елементу досліджуваної засади: «Кожна особа має право не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, будь-якої миті відмовитися відповідати на запитання» (диспозитивний складник принципу). Це положення у вітчизняній науці кримінального процесу отримало назву «іммунітет щодо викриття себе і близьких родичів та членів сім'ї» [8, с. 14]. Як слушно зазначає О.Р. Хижна, суб'єктами досліджуваної засади можуть бути тільки такі особи, з приводу діяння яких здійснюється кримінальна процесуальна діяльність або під час доказування перевіряється правомірність наданої ними інформації [9, с. 164].

Ними можуть бути заявник, свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, цивільний позивач, цивільний відповідач, експерт та інші.

Свобода від самовикриття в контексті змісту ч. 2 ст. 18 КПК полягає в тому, що особа може відмовитися відповідати на запитання уповноваженої особи, якщо усвідомлює, що інформація, яку від неї вимагають, містить дані про вчинене нею кримінальне правопорушення. Це означає, що у разі, якщо особа, яка є малолітньою і внаслідок цього не усвідомлює достатньою мірою значення свого права на імунітет, вона може бути допитана лише з дозволу її законного представника. Тому пропонуємо доповнити ст. 226 КПК «Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи» частиною відповідного змісту.

Закон надає право особі будь-якої миті відмовитися надавати інформацію на запитання, відповідь на які може стати підставою для підозри у вчиненні нею кримінального правопорушення. Така заява має бути занесена до протоколу процесуальної дії, що виконується. При цьому суб'єкти імунітету проти самовикриття обмежуються у можливості безпосередньо впливати на вирішення питань, пов'язаних із використанням тих свідчень, які вже були отримані, оскільки особа не наділена правом відмовитися від уже наданих свідчень.

Забезпечувальний елемент засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї полягає в гарантуванні державою реалізації цього права особи з метою захисту від необгрунтованого обвинувачення, що є наслідком здійснення на неї тиску органів слідства, сторони обвинувачення чи навіть суду. Право особи не свідчити проти себе також сприяє всебічному, повному дослідженню доказів, унеможливує викривлення даних про дійсні обставини, що мають значення для кримінального провадження.

Наприклад, важливим надбанням вітчизняної правової системи стало закріплення в окремій главі КПК 2012 р. загальних засад кримінального провадження. Особливого значення такий підхід до унормування кримінальних процесуальних відносин набуває з огляду на сформульоване в ч. 6 ст. 9 КПК правило, відповідно до якого у разі нерегульованості КПК або неоднозначної урегульованості питань кримінального провадження застосовуються загальні засади кримінального провадження. Отже, законом надано можливість для реального вирішення проблемних питань правозастосування, що зумовлює значення засад, зокрема досліджуваної, як вищої соціальної цінності.

Суд, прокурор, слідчий зобов'язані повідомити суб'єктів кримінального провадження про їхні права. Підозрюваному, обвинуваченому як центральним учасникам процесу вони мають бути роз'яснені (ч. 2 ст. 20 КПК, п. 2 ч. 2 ст. 42 КПК). Невиконання цього обов'язку особами, що ведуть процес, може розглядатися як істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, яке перешкодило чи могло перешкодити суду ухвалити законне та обгрунтоване рішення, що надає стороні захисту підстави для оскарження судового рішення (ч. 1 ст. 412 КПК). Відповідно до ч. 1 ст. 87 КПК докази, отримані внаслідок істотного порушення прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є недопустимими. Цей нормативний припис вже довгий час діє на практиці, про що свідчить положення п. 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 р. № 9 [10].

Доцільно в цьому зв'язку звернути увагу на неузгодженість положень закону щодо обов'язку роз'яснення повноважними особами прав підозрюваному, обвинуваченому. Наприклад, у п. 2 ч. 2 ст. 42 КПК серед прав підозрюваного, обвинуваченого названо право бути чітко і своєчасно повідомленими про свої права, а також отримати їх роз'яснення. Водночас ч. 3 ст. 276 КПК містить припис, відповідно до якого після повідомлення про права слідчий, прокурор або інша уповноважена службова особа на прохання (розр. – Т. М.) підозрюваного зобов'язані детально роз'яснити кожне із зазначених прав. У ситуації, що склалася, слід, використовуючи вищевикладене положення ч. 6 ст. 9 КПК, тлумачити закон, як цього вимагає засада презумп-

ції невинуватості, на користь підозрюваного. У підсумку отримуємо однозначний висновок про обов'язковість роз'яснення прав підозрюваному незалежно від прохання останнього.

Право особи «не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення» вимагає професійної оцінки практичних ситуацій в умовах вибору варіанта її поведінки під час надання відомостей щодо обставин кримінального правопорушення. Тому важливим є надання правового захисту особі для забезпечення права на свободу від самовикриття. Доречним у цьому зв'язку є звернення до рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням громадянина Ігоря Володимировича Голованя щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України від 30 вересня 2009 р., у якому Конституційний Суд, досліджуючи нормативний зміст ч. 1 ст. 63 Конституції, зазначає, що кожній особі під час допиту й особам під час надання пояснень у державних органах має бути забезпечена реальна можливість отримувати правничу допомогу для захисту від можливого порушення права не давати показань або пояснень щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, які можуть бути використані у кримінальному процесі для доведення обвинувачення зазначених осіб [11].

Гарантією забезпечення особи на свободу від самовикриття є також передбачена кримінальним законом заборона притягнення до кримінальної відповідальності за відмову давати показання під час провадження досудового розслідування або в суді щодо себе, а також членів сім'ї чи близьких родичів (ч. 2 ст. 385 КК), а також членів сім'ї чи близьких родичів особи, що вчинила злочин, за задалегідь не обіцяне приховування злочину (ч. 2 ст. 396 КК).

Висновки. Сутність засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї полягає в забезпеченні права особи не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, близьких родичів і членів сім'ї. Структурно досліджувана засада складається із трьох елементів: заборони, захисту, забезпечувального. Обов'язком держави є приведення у відповідність до вимог засади як припису вищого ступеня нормативності звичайних правових норм.

Список використаних джерел:

- Сучасний тлумачний словник української мови. Харків : ВД «Школа», 2009. 832 с.
1. Мирошниченко Т.М., Філін Д.В. Система принципів кримінального процесу : конспекти лекцій. Харків, 1995. 39 с.
 2. Быков В.М., Орлов А.В. Свидетельский иммунитет – конституционный принцип уголовного процесса. *Следователь*. 2004. № 3. С. 18–25.
 3. Хижна О.Р. Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї у контексті практики Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2015. № 6. С. 196–200.
 4. Лисаченко С.Л. Окремі примусові засоби отримання відомостей від особи у кримінальному досудовому провадженні у контексті свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї. *Підприємництво, господарство, право*. 2018. С. 316–321.
 5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) ст. 368² Кримінального кодексу України від 26 лютого 2019 р. №1-п/2019. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19>.
 6. Дикарев И.С. Свидетельский иммунитет в уголовном процессе. *Журнал российского права*. 2012. № 3. С. 28–34.
 7. Волкотруб С.Г. Иммунитет і проблеми його захисту в кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 19 с.
 8. Хижна О.Р. Суб'єкти свободи від самовикриття й права не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 2. С. 162–166.
 9. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/0009700-96>.
 10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України від 30 вересня 2009 р. №23-рп/2009. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09>.